

КЫРГЫЗ-ТҮРК
«МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ

Келечек колубузда!

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE
MANAS ÜNİVERSİTESİ

Gelecek Elimizde...

ТҮРК ЭЛДЕРИНИН САЛТТУУ СПОРТТУК ОЮНДАРЫ

II

TÜRK HALKLARININ GELENEKSEL SPOR OYUNLARI

II

Бишкек • Bişkek 2018

УДК 796/799
ББК 75.727
Т 92

Т 92 Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары-II = Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları-II / Түз.: Женгиз Буйар, Фахри Унан, Анаркан Касмалиева – Б.: 2018. – 320 б.

ISBN 978-9967-9144-1-4

Бул китепте 2016-жылдын 27-28- октябрында Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде өткөрүлгөн «*Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары*» II Эл аралык симпозиумунун материалдарындан *симпозиум редколлегиясы тарабынан тандалган* билдирүүлөр басылды. Макалалардын жоопкерчилиги авторлорго жүктөлөт.

Bu kitapta 27-28 Ekim 2016 tarihinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde düzenlenen *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları II. Uluslararası Sempozyumu*'nda sunulan bildirilerden *Sempozyum Bilim Kurulu'nun değerlendirmeleri neticesinde belirlenen* bildiriler yer almaktadır.

Yazıların bütün sorumluluğu yazarlarına aittir.

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Башкаруу кеңешинин № 2018-21.162 чечими боюнча басылды. Басууга 12.07.2018 кол коюлду. Китептин өлчөмү 16,5x24 см. Нускасы 100.

Көркөмдөгөн: Жошкун Кала

КТМУнун Басмакана бөлүмү. Бишкек ш., Жал к.р., КТМУнун Ч. Айтматов атындагы кампусу.

Кыргызстан-Түркия Manas Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 12.07.2018 tarih ve 2018-21.162 Nolu kararı ile basılmıştır.

Кapak Tasarımı: Coşkun KALA

КТМУ Cengiz AYTMATOV Kampüsü, Cal, Bişkek.

Т 4204000000

ISBN 978-9967-9144-1-4

УДК 796/799

ББК 75.727

© КТМУ, 2018

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин басылмалары: 254
Түрк цивилизациясын изилдөө борборунун китептер тизмеси: 18

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 254
Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 18

ТҮРК ЭЛДЕРИНИН САЛТТУУ СПОРТТУК ОЮНДАРЫ-II

TÜRK HALKLARININ GELENEKSEL SPOR OYUNLARI-II

Эл аралык симпозиумдун материалдары
Uluslararası Sempozyumu Bildirileri

Түзгөндөр
Женгиз БУЙАР
Фахри УНАН
Анаркан КАСМАЛИЕВА

Editörler
Cengiz BUYAR
Fahri UNAN
Anarkan KASMALIYEVA

**ТҮРК ЭЛДЕРИНИН САЛТТУУ СПОРТТУК
ОЮНДАРЫ
II-ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ**

СИМПОЗИУМДУН ЖЕТЕКЧИЛЕРИ

Проф., докт. Себахаттин БАЛЖЫ
Проф., докт. Асылбек КУЛМИРЗАЕВ

УЮШТУРУ ТОБУ

Проф., докт. Анварбек МОКЕЕВ
Проф., докт. Лайли ҮКҮБАЕВА
Проф., докт. Фахри УНАН
Проф., докт. Хаяти БЕШИРЛИ
Доц., докт. Жээнбек АЛЫМБАЕВ
Доц., докт. Канат ЖАНУЗАКОВ
Доц., докт. Сердар ГЕРИ
Доц., докт. Женгиз БУЙАР
Доц. м.а. Юнус Эмре ГҮРБҮЗ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

Проф., докт. Адильман НУРМУХАМБЕТОВ
Проф., докт. Канат МАМБЕТАЛИЕВ
Проф., докт. Жамгырбек БӨКӨШОВ
Проф., докт. Фахри УНАН
Проф., докт. Хаяти БЕШИРЛИ
Проф., докт. Насриддин НАЗАРОВ
Проф., докт. Кубатбек ТАБАЛДИЕВ
Проф., докт. Лхагварусен ИЧИНХОРЛОО
Проф., докт. Лей ДЖАЯНЬ
Проф., докт. Айтен МЕХДИЕВА
Доц., докт. Абдуллах КАРАЧАГ
Доц., докт. Жээнбек АЛЫМБАЕВ
Доц., докт. Канат ЖАНУЗАКОВ
Доц., докт. Мехмет ТҮРКМЕН
Доц., докт. Муратбек КОЖОБЕКОВ
Доц., докт. Сердар ГЕРИ
Доц., докт. Биал ДЕМІРХАН
Докт. Анаркан КАСМАЛИЕВА

БАШ КАТЧЫ

Доц., докт. Женгиз БУЙАР

СЕКРЕТАРИАТ

Докт. Кайрат БЕЛЕК
Жемил ШИМШЕК

**TÜRK HALKLARININ GELENEKSEL SPOR
OYUNLARI
II. ULUSLARARASI SEMPOZYUMU**

SEMPOZYUM BAŞKANLARI

Prof. Dr. Sebahattin BALCI
Prof. Dr. Asilbek KULMIRZAYEV

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Anvarbek MOKEEV
Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA
Prof. Dr. Fahri UNAN
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ
Doç. Dr. Ceenbek ALIMBAYEV
Doç. Dr. Kanat CANUZAKOV
Doç. Dr. Serdar GERİ
Doç. Dr. Cengiz BUYAR
Yrd. Doç. Dr. Y. Emre GÜRBÜZ

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Adilman NURMUHAMMETOV
Prof. Dr. Kanat MAMBETALİYEV
Prof. Dr. Camgırbek BÖKÖŞOV
Prof. Dr. Fahri UNAN
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ
Prof. Dr. Nasriddin NAZAROV
Prof. Dr. Kubatbek TABALDİYEV
Prof. Dr. Lauvarusen İÇİNHORLOO
Prof. Dr. Ley DJANYAN
Prof. Dr. Ayten MEHDİYEVA
Doç. Dr. Abdullah KARAÇAĞ
Doç. Dr. Ceenbek ALIMBAYEV
Doç. Dr. Kanat CANUZAKOV
Doç. Dr. Mehmet TÜRKMEN
Doç. Dr. Muratbek KOCOBEKOV
Doç. Dr. Serdar GERİ
Doç. Dr. Bilal DEMİRHAN
Dr. Anarkan KASMALİYEVA

GENEL SEKRETER

Doç. Dr. Cengiz BUYAR

SEKRETARYA

Dr. Kayrat BELEK
Cemil ŞİMŞEK

МАЗМУНУ • İÇİNDEKİLER

Mehmet TÜRKMEN - Serdar GERİ: <i>Ata Sporü Otabilme Kriterleri Üzerine Bir Çalıřma</i>	8
Сагади БУЛЕКБАЕВ - Разия БУЛЕКБАЕВА: <i>О тюркском вкладе в мировую культуру и цивилизацию</i>	13
Ayten MENĐİYEVA: <i>Azerbaycan'da Eski Türk Spor Oyunları</i>	21
Л. М. ВЕДУТОВА: <i>Спортивно-игровые сюжеты в наскальной графике эпохи бронзы Центральной и Средней Азии</i>	32
Венера АНАРБЕКОВА - Айжан КАЗАК КЫЗЫ: <i>Кошок, жоктоо, арман ырларында ат оюндарынын чагылдырылышы</i>	41
Азамат КАЗАКБАЕВ: <i>Древнейший обычай кыргызских борцов</i>	49
Т. К. АРЗЫБАЕВ - А. К. ИЛЕБАЕВ: <i>Таяк тартыш – от развлечения к олимпийским играм</i>	58
Aykut KAR: <i>Divanü Lugati't-Türk'e Göre Çocuk Oyunları ve Günümüz Oyunlarına Etkisi</i>	63
Нурмира АБДЫБЕКОВА: <i>Национальные виды спорта при обучении английскому языку студентов</i>	67
Багым МУХИТДЕНОВА: <i>Великий шелковый путь – транснациональная артерия Евразии, предпосылка возникновения искусства эстрады в регионе Центральной Азии и Казахстана</i>	73
Ulbossyn MARŞHIBAYEVA - Kuralay KULANOVA: <i>National Sports as a Factor of Mutual Enrichment Cultures</i>	79
Эльвира СУПАТАЕВА: <i>Использование элементов национальной игры кок-бору в развитии русской речи</i>	86
Тимур ДЖУНУСБЕКОВ: <i>Особенности обучения иностранному языку студентов на материале национальных видов спорта</i>	96
Анаркан КАСМАЛИЕВА - М. Т. СЕЙТКАЗИЕВ - А. Р. АКМАТОВ: <i>Түрк дүйнөсүндөгү оюндарынын жана оюнчуктарынын маданий баалулугу</i>	101
А. КАСМАЛИЕВА - К. ДЖАНУЗАКОВ: <i>О сотрудничестве стран ССТГ в области культуры, образования и спорта</i>	105
Nayati BEŐİRLİ: <i>Toplumsal Deęişim Sürecinde Toplumsal Yapının Devamının Sağlanması ve Geleneksel Spor Oyunları</i>	110
Nisbet MENĐİYEVA: <i>Azerbaycan ve Kırgızistanda göçebe oyunları (XIX-XX yüzyıllar)</i>	115
Абдулмукадес КУТЛУ: <i>Түркиялык кыргыздардын улуттук оюндары</i>	124
Тыныстан АРЗЫБАЕВ: <i>"Тогуз коргоол" - байыркы көчмөндөрдүн көөнөрбөс эстелиги</i>	139
Р. И. ПЛАТОНОВА: <i>Национальные виды спорта, народные игры: между глобальными и локальными вызовами</i>	148
Fahri UNAN: <i>Türk Spor Oyunlarının Mühim Bir Unsuru Olan Atın Bakımına Dâir Bir Eser: Tuhfetü'l-Fârisîn Fî Ahvâli Huyûli'l-Mücâhidîn</i>	154
Ahmet YİĞİT: <i>Osmanlı Devleti'nde Spor Olarak Cirit Müsabakaları</i>	163
Derya İDİKURT: <i>Osmanlı Devleti'nde Bir Bayram ve Şenlik Geleneęi: Cirit Oyunu</i>	182
Ünal TÜRKÇAPAR - Tamer KARADEMİR: <i>Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu Öğrencilerinde Geleneksel Sportlara Yönelik Bilgi ve Algıların İncelenmesi</i>	195
Өзгөнбай ДООРАНОВ: <i>Кыргыз элинин улуттук оюндары жана алардын ойнолуу тарыхы</i>	200

Моймол ЖУСУПОВА: <i>Кыргыз элинин улуттук оюндарынын таалим-тарбиялык мааниси</i>	204
А. К. ИЛЕБАЕВ: <i>О классификации кыргызских игр и развлечений</i>	208
К. МАМБЕТАЛИЕВ - К. ЖОНСОН - М. ХИЛМИ: <i>Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюндары: XXI кылымдын феномени жана көчмөн цивилизациясынын ренессансы</i>	213
А. МУРЗАКМЕТОВ: <i>Кыргыздардагы манжа оюну жана анын мааниси</i>	221
Маматали МУРЗАЕВ: <i>Кыргыз элинин тарыхы жана улуттук күрөш спортунун өнүгүшү</i>	226
Айна ОМУРОВА: <i>Кыргыз элинин кыймылдуу оюндарын окутууда студенттердин кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү</i>	232
Мундузбек АБДЫЖАПАР УУЛУ: <i>«Манас» эпосунун элдүүлүгү үчүн жасалган эрдик</i>	237
Дамира СААЛИЕВА - Нургул ЧЕНКИЛОВА: <i>“Манас” эпосундагы улуттук оюндар</i>	245
Н. С. МЫРЗАБАЕВА: <i>Манас эпосунда улуттук оюндарда диний ишенимдерди колдонууда аялдардын орду</i>	257
Назгүл РЫСМЕНДЕЕВА: <i>Кыргыз элинин чүкө оюндарынын улуттук дүйнөтаанымдын калыптануусуна тийгизген таасири</i>	263
М. К. САРАЛАЕВ - М. И. ТАГАЕВ: <i>Обзор русскоязычной литературы о развитии кыргызских традиционных игр и состязаний</i>	267
Нурзат АСАНБЕКОВА: <i>Кыргыз улуттук оюндары – этнопедагогикалык таалим-тарбия берүүнүн каражаты катары</i>	273
К. А. АЛЫМБЕКОВ: <i>Научная и технологическая обоснованность питания кочевников</i>	278
Ahmet TÜZÜN: <i>Avrasya Göçebe Halklarının Geleneksel Spor Oyunlarının Oluşumu ve Gelişimi: Geleneği Geleceğe Taşımak</i>	283
Камила УМЕТОВНА: <i>Мир и вселенная в протофилософии номадизма</i>	294
Сагади БУЛЕКБАЕВ - Разия БУЛЕКБАЕВА: <i>О тюркском вкладе в мировую культуру и цивилизацию</i>	298
Сайёра МУКИМОВА - Акылбек КОЖАЛИЕВ: <i>Культурное взаимодействие кочевой и оседлой цивилизаций на территории Центральной Азии</i>	305
Салия МАМАДЖАНОВА - Рустам МУКИМОВ: <i>Общность кочевой и земледельческой культур: миф или реальность?</i>	309
Назгул ИСАБАЕВА: <i>Көчмөндөрдүн жашоосундагы дене тарбиянын орду</i>	314

КОШОК, ЖОКТОО, АРМАН ЫРЛАРЫНДА АТ ОЮНДАРЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Венера АНАРБЕКОВА - Айжан КАЗАК КЫЗЫ*

«Ат адамдын канаты», «Алдында атың болбосо, минсе чатың толбосо, айылга барып не пайда?» «Алыска сапар жол жүрсөң, аземдүү жорго ат жакшы»; «Эрге кезек келгенде - экиден күлүк ат байлайт»; «Алыска сапар жол жүрсөң, алчактаган ат жакшы», - делип, улуу эпосторунан, эң майда нуска, жаңылмач, макал-лакаптарына чейин бул эки нерсеге (ат, камчыга) байланышкан түшүнүктөр арбын. Булардын баары кошок жанрында колдонулат. Мисалы:

Күүлөнтүп күлүк бактырган,

Күүлөнгөн күлүк атына.

Күмүштөн тумар тактырган (Кошоктор, 1998: 60).

Кыргыз элинин байыркы замандагы жоокерчилик турмушун, кубанычы менен кайгысын, ашы менен тоюн, үрп-адат, шаан-шөөкөтүн, медициналык жана диний көз карашын, ата журтунун географиялык жана эл аралык абалын, элдик оозеки чыгармачылыкта жана тарыхта терең чагылдырылган.

Балдарды 4-5 жашка келгенде эле айырмачка таңып, атка мингизип, толтурмачтап жетелеп үйрөтүшкөн. 7 жашка келгенде аттын кулагы менен тең ойногон. Ал эми мындай нерседен кыздар да куру калган эмес. Алар да жаш кезинен эле атка мингенге үйрөтүлгөн.

«Тулпар тушунда, күлүк күнүндө, ат, аттан кийин жат» деген макалдар төгүн жерден айтылбаса керек. Өзүнүн көчмөндүү турмушунда жана жоокерчилик заманда тулпарларды жоого минишкен жана алардын ролунун чоң болгондугун танууга болбойт.

Б.з.ч. I миң жылдыктын акыры б.з. I миң жылдыгынын I-жарымында Фергана өрөөнүндө өкүм сүргөн Дабан мамлекети асыл тукум жылкылары менен даңазаланганы тарых барактарында белгилүү. Байыркы Кытай тарыхый жылнаамаларында «Дабан аргымактары жылкылардын асман тукумунан жаралган, алардан кызгылт тер чыгат» деп айтылат. Аска беттерине түшүрүлгөн сүрөттөрдөн дабандыктар жылкыга табынганы да байкалат (Кыргыз тарыхы, Энциклопедия, 2003: 160).

Эпостордо айтылгандай баатырлардын өмүрү алардын минген тулпарлары менен тыгыз байланышта болгон. Мисалы, Эр Төштүк баатырдын минип жүргөн Чалкуйругу аны бир нече жолу өлүмдөн аман сактап калган. Манас баатырдын Аккуласы Манас төрөлгөн күнү кара жалдуу кула бээден туулат да, өмүр бою баатырга кызмат кылат.

“Чоң казатта” Аккула окко учары менен Манастын шаштысы кетип, шайы оойт. Алманбет окко учканда, сөөгүн сарала тулпарына жүктөп койсо ал бир-нече күнү суу ичпей, чөп чалбай жүрүп отуруп, Алмамбеттин сөөгүн аман-эсен Таласка жеткизет. Чоң казатта Чубака ок жагылып, астындагы көк тулпары Чубактын сөөгүн душманга бербей, ала качкан бойдон кетет (Бектенов, Мусин, 1978: 9). Калмактар менен болгон согушта Тейитбек Телтору тулпарын уулу Курманбекке бербей коюп, минген аты баспай калып, согушта калмактардын колунан каза болгондугу

* Жалал-Абад мамлекеттик университетинин (ЖАМУ) «Тарых» кафедрасынын окутуучулары

эпикалык чыгармаларда жакшы сүрөттөлөт. Ошондуктан,

Така туякты сактайт,
Туяк тулпарды сактайт

Тулпар эрди сактайт
Эр элди сактайт

– деп бекеринен айтылбаса керек. Ал эми бүгүнкү күндө да эл арасында кайтыш болгон адамга карата жоктоолордо да –

Аргымак күлүк дедиртип,
Аргымак, айдап байге алдырган,
Кара Ойдун гана башын тостурган,
Кара сан күлүк коштурган
Алтындан гана күрөк күрөгөн,
Бай атам, айда эле күлүк сүрөгөн.
Күмүштөн гана күрөк күрөгөн,

Калайык калктан башкага,
Кадыр баркын арттырган.
(Информатор Кадырматова, 2003).

Менин болгонум атам,
Күндө эле күлүк сүрөгөн.
(Информатор Сопукулова, 2003).

Чоң Ормон өлгөндөгү кошокто да

Күдүргө чыга жайладың,
Күлбүртүп күлүк байладың,
Күлбүрткөн күлүк закымбы,

Тескейге чыга жайладың.
Телбиртип күлүк байладың,
(Кошоктор, 1998: 257)

- деген ушул сыяктуу саптарды жолуктурууга болот.

Ат чыбыш бул байыркы, эл арасына кеңири таралган спорттун түрү. Ат чабышка адатта узак аралыкка жүгүргөн күлүк жана чаалыкпас аттарды тандап алышат. Тажрыйбалуу саяпкерлер күлүктү а дегенде тай чабышка, анан кунан чабышка салышат. Бышты болгондон баштап чоң мелдештерге алып чыгат. Мурда ат чабыш ар кандай себептерге, өзгөчө той же аштын урматы үчүн уюштурулчу. Мөөрөйгө кымбат баалуу буюмдар, мал сайылчу. Ат чыбышка жылкылардын ар кыл тукумундагы, ар кандай жаштагылары катыша берчү. Ар бир саяпкер күлүгүн өз алдынча таптаган. Күлүктүн сымбаты, кан тамырлары, дем алуусу, жүрүшү боюнча анын жаңылбастан айтып берген сынчылар болушкан (Кыргызстандын тулпарлары, 1980: 7).

Күлүгү чыгып байге алган,
Атама күрдөөлдү бир эл таң калган. Атакемдин жайдагы чыгып жамбы алган,
Атакеме жалпы бир эл таң калган
(Кошоктор, 1998: 66)

Элибизде “Ат чабышка” катарлаш эле “жорго салыш” ат оюндары да жанаша өнүккөн. Жылкынын жоргосуна карата; *чапма жорго, төкмө жорго, урма жорго, кой жорго, жол жорго*, - деп бир нече түргө бөлүшөт. Жорголордун бул түрүнүн ичинен чапма жорго менен төкмө жорголорду кыргыздар өтө жогору баалашкан да жорго салыш сыяктуу спорттук тамашаларга ушул эки түрүн калтырышкан. Урма жорго, кой жорго жана жол жорголорго анчалык баа беришкен эмес, кайсы бир убакта жоргонун бул акыркы үч түрүн

Жылкы жаманы жорго болот,
Киши жаманы молдо болот (Макал-лакаптар, 1996: 21) -

деп адамдык сапаты төмөн, арымы жок кишилерге карата колдонгон. Жорго

тууралуу «Манас» эпосундагы Бакайдын Бозжоргосу, Жаңыл Мырзанын Шырдакбектин Бозжоргосун минип качканы маалым. Ал эми эл арасында айтылып жүргөн кошок ырларынын да жоргону сыпаттаганын жолуктурууга болот.

Үзөңгүсү коргошун,
Бай атам, үзбөй минген жоргосун.
Басмайылы коргошун,
Бай атам, башынан минген жоргосун.
Катыранкы эле, булак башына,
Карагер кулун байлаган.
Карагер гана кулун энесин,
Кара эле жорго минип айдаган.
Долоно эле, булак башына,

Жоргону көрсө кайтпаган,
Жортокко бутун артпаган.
Аргымак көрсө кайтпаган
(Информатор Дунгулова, 2004).
Торала эле, кулун байлаган.
Торала эле, кулун энесин,
Болгонум атам тору жорго минип
айдаган,
(Информатор Сопукулова, 2003)

- мында маркумдун тирүү мезгилинде саяпкерлик менен алектенгендиг, жылкы баласын тандап мингендиги жөнүндө баяндоодо.

“Сайыш” же болбосо “эр сайыш” кыргыз элинин өтө эле байыркы жоокерчилик замандагы оюндарынын бири. Эр сайыш тууралуу далилдүү тарых барактарына кайрылсак: Ормон хан Ниязбек уулу (1791-1854) Түндүк Кыргызстанды бириктирүүгө аракеттенген сарыбагыш уруусунун чоң манабы. (Кыргыз тарыхы, Энциклопедия, 2003: 313). Ормон хан бугу уруусуна айылынан бир байтал аягы менен жоголуп кетти деп, доо коюп, бирок бугулар албаганын ынандыра албай койгондон кийин, Ормонду бугудагы Алыбек баатыр туткундап, аягында Ормон каза табат (Жусупов, 1991: 41).

Ушуну менен бугунун биринчи чабуулу башталып, сарыбагыш колу каптайт. Көп жолу бугу уруусун сайып кирээрдин алдында кеңеш кылышып, бугунун четинен бир бечараны кармап келишип мууздап, туусун кандап алып, артынан сүрө түшүшөт. Бул чабуулда адегенде жекеге чыгышып эр сайыш болот, жекесин Адыл ыргыта сайып, жоо качтылап качырышканда аламан каптап, нечен киши өлтүрүп, казан-аяк кайчы тулгаларын кыйратып, күлүн сапыра кууп, мал, дүнүйө мүлктөрү, кыз келиндери таланган (Солтоноев, 1993: 28-29).

Өткөн доорлордо эр сайыш эки уруунун же элдин каршылашуусунда бирден эр жүрөк баатырлар жекеге чыгып кармашкан. Катардагы аскерлер ураан чакырып турган. Ал эми убакыттын өтүшү менен эр сайыш да улам жаңыланып олтуруп, чоң аш-тойлордо оюн-зоок катары пайдаланыла баштаган. Сайыш бай-манаптар атакка, даңкка ээ болуу, көңүл ачуу, тамаша кылуу катарында эсептелсе, сайышка түшүп, майып болгон кедей-кембагалдардын үй бүлөсү, урук туугандары үчүн муң-кайгы болгон.

Акын Токтогул Сатылганов сайыштын эмгекчил эл үчүн зыяндуу оюн экендиги жөнүндө мындай деп ырдаган:

Эки жаш толмоч балаңды,
Эрегишке көкүткөн,
Карагай найза карматып,
Бирине-бирин өлтүрткөн

Өлгөндүн куну көп болсо,
Бир жүз элүү теңгедир.
Көз көрүнөө өлтүрткөн,
Манабың менен жерге кир
(Токтогул, 1968: 58).

Эри сайыштан өлгөн аялдын кошогуңда да –

Эңкейиште эр сайган,
Экини катар бир сайган.
Элинен чыгып башынан,
Эрен болуп байге алган.
Эчкирип күндө ыйладым,
Эч кимде болбос бул арман.
Эринен минтип айрылып,

Мен эмеспи үн салган.
Тоңкоюшта эр сайып,
Тогузду катар бир сайган.
Тобунан чыгып аталып,
Алакан жайып бата алган
(Кошоктор, 1998: 253)

- деген жоктоодо да мындый окуянын аягы жамандык менен бүтүп, аянычтуу тагдырга туш болгонун сүрөттөөдө.

Сайыштын эрежеси боюнча башка, бетке, моюнга, ичке, табарсыкка, колго саюуга уруксат жок. Анын негизги максаты, атаандашын төшкө сайып ат үстүнөн кулатыш керек болсо да, эрегишкен баатырлар бирин-бири кокого сайып, өлтүрүү, бирин-бири майып кылуу же экөө тең майып болуу натыйжасы менен аяктаган. Сайышка чыгаар алдында ырчылар мындай деп жар чакырышкан:

Ат жакшысын мингизип,
Аколпог соот кийгизип.
Алманбеттей айбаттуу,
Кан Кошойдой кайраттуу,
Бет алган жерден чураткан,
Мерт кылып жоону сулаткан.
Көз ирмебей, түз сайган,

Көкөтөйдүн ашында,
Көк жал Манас баатырдай,
Көмөлөтө бир сайган.
Баатырың болсо топко сал,
Эр сайып берсе байгеңди ал
(Манас, 1959: 156)

-жарчылар ушинтип ырдап, жар салып турган кезде, төө баштаган бир тогуз жылкыны элдин ортосуна алып келип, эки-үч киши кармап турушчу экен.

Сайышка чыккандар бирин-бири атынан кулата саймайынча сайыша беришкен. Бакан сынса дароо бере коюу үчүн, эки-үч бакандарды камдап турган. Ал эми анын атаандашы болсо, ага жаңы бакан алып келгенче жетип келип, аны сайып кетүүгө аракет кылган. Сайышка эр жүрөк, күчтүү жана шамдагай адамдар түшкөн. Сайышта мөөрөй алган кишилердин даңкы алыска кеткен. Бизге белгилүү сайышка түшкөн кишилердин тарыхына көз салсак, сайышка бай-манаптын балдары түшкөн эмес. Өткөн доорлордо сайышка жеке эле эркектер түшпөй, аялдар да катышып, эркектер менен сайышкан учур болгон.

Каткалаңдын Сайкалы,
Кайсы бирин айталы – дейт Сагымбай манасчы.

Ошол баатыр кыз Сайкал менен жаш кезинде Манас бир тойдо сайышка түшүп, кыз Сайкал Манасты атынан оодара саймакчы болгондо Чубак капталынан чаап барып: «Койгула эми чарчадыңар» - деп, ажыратып кеткен экен. Ошол ата салтын кууп, сайышка кээде эр жүрөк, балбан жана шамдагай аялдарда катышкан, бирок аялдардын байгеси эркектердикинен аз болгон (Бектенов, Мусин, 1978: 135-136).

Жамбы атуу - кыргыз элинин эң байыркы замандан берки келе жаткан улуттук оюну. Бизге белгилүү оозеки чыгармаларга караганда, жана Актан Тыныбековдун Кыргызстан илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турган

кол жазмасында жамбы атмайдын жалпы схемасы мындай;

Он метрче узундуктагы карагайга бир шырғыйды улап, башына туура бир кулачтай жыгач тал байлап, ал жыгачтын боорун 10-15жерден көзөйт, бирок, кийизге таш же жылкынын тезегин салат да тиги туура жыгачтын боорлорундагы көзөнөктөргө байлап коет. Танаптар жылкынын куйругунун 5-6 талы менен байланат. Атканда ошол танап кылдары гана атыш керек. Бирок, жамбынын өзүнө ок тийсе, кылдарды үзүп кетет.

Эгер таш же жылкынын тезегинин ордуна кийиз баштыктын ичине чыныгы жамбы салынса, боорундагы көзөнөктөрдүн саны көбүрөөк болуш керек. Эгер, жамбынын өзүнө тийип, кылдары үзүлүп кетип, жамбы жерге түшсө, - жамбыны ыргыта атканга эсеп болот (Анаркулов, 1991: 56-57).

Жамбы бул күмүштүн же болбосо башка бир асыл заттын мөрөйгө берилүүчү кичине уютмасы, аны жипке байлап узун шырғыйга илип салаңдатып байлап асып коет. Оюндун шарты боюнча ат минип турган киши жипти атып кичине уютманы жерге түшүрүү керек. Бул кыргыз элинин илгертен бери кеңири таралган спорттук оюну. Мурда жаа менен атышса, кийин-кийин мылтык колдонулуучу болду (Кыргызстандын тулпарлары, 1980: 11). Айрым аш тойлордо жамбы ата турган жигиттерге бул оюнду татаалдаштырыш үчүн жаанын жебелерин жерге тийгизип коюшкан да, жамбыны ата турган жигиттер ат чаап келе жатып жерде жаткан жебелерди катары менен эңип алып анан илинип турган жамбыны ыргыта атыш керек болгон. Маселен, жерге ташталган үч жебенин бирөөсүн эңип кеткен жигит, жамбыны бир эле жолу атууга укуктуу. Ал эми үч жебени тең эңип кеткен жигит үч жолу атканга укуктуу болгон. Албетте, үч жолу аткан жигит артыкчылыкка ээ болоору белгилүү (Эркин тоо газетасы, 2014. №64).

Бул оюнга көбүнчө “Ак каңкы” типтеги ээрлерди пайдаланышат. Анткени, ээрдин алды жагы бир аз алга эңкейиш жасалган, анчалык кенен эмес каптал жактары бирдей үч бурчтук түрүндө, ээрдин кашы тегерек. Ээрдин кашынын учу бир аз төмөн ийилген. Арт жагы бир аз өйдө, кенен жарым тегерек, отуруучу жери улам артка тарктан сайын кенен. Мындай типтеги ээр Суусамыр өрөөнүндөгү, ошондой эле Кетмен-Төбө ойдуңундагы кыргыздарда, өзгөчө саяк уруусунда кеңири таралган. Ошондуктан, адабиятта мындай ээрлер “саяк ээр” деп аталып жүрөт. Ал кокусунан минтип аталып калбаса керек. Мындай ээрлерди саяк уруусундагы усталар чабышкан, ошентип, алардын атынан аталып калган көрүнөт. Кетмен-Төбө ойдуңундагы кыргыздар мындай ээрди “көк баш ээр” дешет, анткени, ал ээрлердин кашы көк түстө боёлот. Ак каңкы ээр “Манас” эпосунда да көп айтылат (Сулайманов, 1988: 2).

Ошентип, жамбы оюнунда бүгүнкү күндө эл арасында ойнолуп жүргөн тыйын эңмейдин элементтеринин кирип кеткенин да байкоого болот. Тыйын эңмейге албетте, кашы бийик ээрден көрө, кашы жапыз ээр ыңгайлуу болот. Анткени, андай ээрден жерден тыйынды эңкейип алыш анчалык кыйын эмес. Бул тууралуу - кайниси өлгөн жеңенин кошогуңда:

Булгаары ээр каптаган,
Кашына чегер кактырган.

Кайран уста кылганын,
Калкынын баары жактырган
(Жусупов, 1997: 521)

- деп атка ыңгайлуу ээрди жасаган устанын кол өнөрчүлүгүн айтууда.

Демек, жамбы атууда ат үстүнөн мылтык атууну өркүндөтө алышкандыгына толук ишенүүгө болот. Анткени, кыргыздар ат мингенди гана жакшы билбестен, мылтык атканды да жакшы билген көзгө атаар мерген эл. Кантсе дагы кыргыз элинин ат оюндары жигиттерди шамдагайлыкка, баатырлыкка өз жергесин көз ирмебей коргоого даяр болуучу патриоттуулукка үйрөткөн мыкты мектептерден болуп келген.

“Оодарыш” же “эңиш” да эл арасынан көп кезиге турган оюндардын бир түрү. Кыргыз жергесинде оодарышсыз өткөн той-тамашалар чанда кезигет. Оодарышка балбан, шамдагай жана ат үстүнө мыкты жигиттер түшөт. Оюнга мингенге көрүнгөн эле аттар жарай бербейт. Минилчү аттар атырылган өкүм жана күчтүү жылкылар болуш керек. Кээ бир аттар күлүк, күчтүү болгону менен жалтаң келет да камчы салмайынча кыймылдабай тура берет. Андай аттар атырылып турган өкүм аттарга алдырып коет. Оодарышка көп минилип, машыгып калган аттар дурус болот (Бектенов, Мусин, 1978: 89). Тарыхта кыргыз элинде балбандыгы менен таанылган Кожомкул Каба уулу (1888-1953) эңиште мөөрөйдү өмүр бою эч кимге бербегендиги белгилүү.

Жусуп Мамайдын “Семетей” эпосунда кыргыз жана жалпы түрк маданиятында алгач көчмөн урууларынан байырланган баатырдык «оодарыш» спорту абдан кызыктуу берилген.

Түрк элдеринин фольклордук булактары аркылуу бул баатырдык мелдеш согуш майданында жоокерлер найза, кылыч, айбалта, күрсү менен чабышып, алар жарактан чыккандан кийин аргасыздан кол менен жылаңач кармашууга өткөндөн келип чыкканын билебиз. Ошол себептен көчмөн сактар, кыргыздар, түрк уруулары ат үстүндө кармашты баалуу аскер прикладдык каражат катары колдонушкан. Буга далил катары анын эпикалык жанрда чагылдырылышынан баамдасак болот. Жусуп Мамайдын «Семетей» дастанында чоң уруштун башында баатырлар кармашын алыстан найза сайыштан баштап, жакындап келип, кылыч-айбалта менен чабышыша келип, баатырлар ат үстүндөгү эңишке өтүшөт. Мисалы, Эр Толтой менен Гүлчоронун кармашы;

Күнү-түнү дем албай,
Оодарышып жанашып.
Жакасынан кармашып,
Барлык күчүн жумашып.
Баатырлар уруш салыптыр,

Жанаша атын бурушуп.
Тарткылашып тартышып,
Колдорунан чоюшуп.
Аянбастан эңишип
(Жусуп Мамай, 1995: 296)

- демек, Жусуп Мамайдын “Семетей” дастаны аркылуу «оодарыш» же “эңиш” оюуну жалгыз кыргыздарга гана эмес, жалпы түрк элдерине таандык деген жыйынтыкка келсек болот.

Улак тартыш да байыркы оюндардын бири жана эл арасына өтө кеңири таралган. “Улак тартыш”, “көк бөрү тартыш”, “торпок тартыш” деп үч түрдүү айтылат. Өткөн доорлордо кыргыздар тоо араларында жашагандыктан алардын малдарына бөрүлөр тийип, тынчтык берчү эмес. Ошондон улам “көк бөрү” деп аталып калган деген ойлор айтылат. Анткени, малчыларда мылтыктары жок кезде карышкырларды жоюу анчалык оңойго турган эмес. Эр жигиттер күлүк аттарга минип, карышкырды куугунтукка алышчу. Анан союл, камчы менен чапкылап жатышып өлтүрүшкөндөн кийин ат үстүндө биринен бири сала тартышып кетишчү

экен. Кийинчерээк эл отурукташа баштагандан тартып “көк бөрү” “улак тартыш” менен алмашып, улуттук оюнга айланган.

Мында жигиттердин күчү, шамдагайлыгы жана атка чыйрактыгы менен улакка минилген аттардын күчү жана күлүктүгү да сыналат. Тартууга берилген улактардын оордугу ар түрдүү болуп, 20-30-40 кг чейин жетет. Ал эми кыргыздын түштүгүндө улактын ордуна бир жашка чейинки музоо-торпокторду тартышат. Андай учурларда торпоктун оордугу 70 кг кем болбойт. Улак тартышка бериле турган торпоктун ичеги-карды алынып ташталат да, кан-сөөлү кетсин үчүн жана жүнү жулунбас үчүн ал бир нече саат сууга байланат. Мисалы, Бакай Семетейге кайрылып атасы Манас жөнүндө:

Кымызга бээни байлатып,

Эңишке эрди шайлатып.

Тамаша кылып жатуучу,

Көк-бөрү тартып, ордо атып.

Эки жүз киши аттанса,

Эки жүз киши түшүүчү.

(Жусуп Мамай, 1995: 104)

- деген саптардан улам кыргыздар байыртадан эле спортко, оюн-зоокко жакын экенин жана ардактап келгенин билсек болот.

Жылкыларды жалаң гана жоокердик иштерге, ат оюндарына пайдаланбастан күнүмдүк турмуш-тиричиликте дагы пайдаланышып, коомдо зор кыймылдаткыч күчкө ээ болгон. Мисалы, этин тамак ашка, сүтүнөн улуттук суусундуктарды да жасашкан. Алар тууралуу кайынсиндисинин жеңесине кошкон кошогуна:

Кара кыр чыга жайлаган,

Кайраным жеңем.

Карала бээ байлаган,

Карала бээ кымызын.

Балдары ичкен эркелеп,

Сары - Камыш чыга жайлаган.

Сарала бээ байлаган,

Сарала бээ кымызын.

Кыздары ичкен эркелеп

(Информатор Дунгулова, 2004)

– деп, кошокчу аялзатынын да жылкы баласына жакындыгы жана уул-кыздары үчүн улуттук суусундук катары кымыз жасагандыгы баяндалууда.

Демек, эл канчалык көчмөн өмүр сүрүп, сабатсыз болгондугуна карабай, калың калктын башынан өткөргөн өмүрдүн элесин унутулгус кылып, оюн өнөрүндө калтырып, келечек урпактарына белек катары сактап келген. Кылымдар аралап ойнолуп келе жаткан кыргыз элинин оюндарынын негизинде кыргыздын салттык оюндары жаралды. Ат жалында эркин ойноп, көчүп конуп жүрүүгө шай жаралган жоокер элдин кулк мүнөзүнө, улуттук өзгөчөлүгүнө жараша жамбы атмай, оодарыш, улак тартыш, жорго салыш, ат чабыш ж.б. ат оюндары пайда болгон.

Негизинен ал оюндарда элдин ой-тилеги, үмүтү, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, эркиндикке, теңдикке умтулуусу, адилеттик, акыйкаттык үчүн болгон күрөшү камтылган. Элдин мыкты үлгүлөрү, элдик терең тарыхый- философиялык көз караштар, улуттук өзгөчөлүктөрү көрүнүп турат жана алар оозеки чыгармачылыкта кеңири белгилүү болгондугу информатордордун кошок, жоктоо ырлары аркылуу диллиденди.

Адабияттар

Анаркулов Х.П. (1991) Кыргыз эл оюндары. - Бишкек.

- Бектенов З., Мусин Ю. (1978) Кыргыздын элдик оюндары.- Фрунзе.
Жусупов К . (1991) Кыргыздар.- Бишкек.
Жусупов К . (1997) Кыргыздар. 4-том. - Бишкек.
Жусуп Мамай. (1995) Семетей; эпос, 1-китеп. түз жана баш сөзүн жазган К. Кырбашев, сүрөтчүсү Р. Исаков. Кыргыз улуттук И.А.- Бишкек.
Кыргыз Тарыхы, Энциклопедия. (2003).-Бишкек.
Кыргызстандын Тулпарлары. (1980).-Бишкек.
Кошоктор. (1998) «Эл адабияты» сериясы. Том 21.-Бишкек.
Манас. (1959) 1 бөлүм. 2-китепче. - Фрунзе.
Макал-Лакаптар. (1996).- Бишкек.
Солтоноев Б. (1993) Кызыл кыргыз тарыхы. 2 китеп.-Бишкек.
Сулайманов Э. (1988) Кыргыздардын ат жабдыктары – элдик маданияттын эстелиги (методикалык рекомендация). - Фрунзе.
Токтогул. (1968) Чыгармалар жыйнагы. 2-том. - Фрунзе.
Эркин Тоо Газетасы (2014) №64, 12-август

Информаторлор

- Дунгулова Алмакан. (2004) Аксы району, Чие айылы.
Кадырматова Касиет. (2003) Аксы району, Ак-Суу айылы.
Сопукулова Насибү. (2003) Аксы району, Кызыл-Жар айылы